

<https://jhr.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Historical Researches

E-ISSN: 2476-3306

Document Type: Research Paper

Vol. 18, Issue 3, No.71, 2026

Received: 08/02/2026 Accepted: 27/06/2026

A Comparative Re-examination of the Political and Economic Functions of the Munya in Egypt and al-Andalus

Elham Amini Kashani *

Associate Professor, Department of Studies on the Western Islamic World, Encyclopaedia Islamica Foundation, Tehran, Iran
e.amini@rch.ac.ir

Abstract

The munya was one of the most significant spatial institutions of the medieval Islamic world. Generally referring to extra-urban estates that combined residential buildings, gardens, and agricultural lands, munyas appeared across different regions of the Islamic world and developed distinctive characteristics according to local political, economic, and environmental conditions. Although the term possessed a shared conceptual foundation, its practical functions varied considerably from one region to another. This study offers a comparative re-examination of the political and economic functions of the munya in two major regions of the medieval Islamic world, namely Egypt and al-Andalus. Drawing upon historical chronicles, geographical works, biographical dictionaries, administrative records, and literary texts, the study investigates the evolution of munyas and their role within broader structures of power, economy, and society. The central question addressed here is how munyas functioned in medieval Egypt and al-Andalus and to what extent their political, economic, and social roles converged or diverged. The study argues that while munyas in both regions shared common agricultural and residential foundations, they evolved differently due to variations in state formation, administrative organization, environmental conditions, and political ideology. Consequently, munyas in Egypt became increasingly integrated into administrative and fiscal structures, whereas in al-Andalus they acquired a stronger symbolic, ceremonial, and ideological significance.

Keywords: Munyah, Islamic World, Egypt, Andalusia, Economic and Political Function.

Introduction

The study of space and landscape has become an important approach in understanding political and social structures in premodern societies. Within the Islamic world, the munya represents a particularly revealing example of the interaction between space, authority, economy, and culture. While commonly translated as a rural estate, suburban residence, or pleasure garden, the munya was often much more than a simple agricultural property. It functioned as a multifunctional institution that could combine agricultural production, elite residence, political representation, administrative management, and social activity.

Previous scholarship has examined individual examples of munyas, especially in al-Andalus, where they are frequently associated with Umayyad court culture, landscape architecture, and agricultural innovation. Egyptian munyas, however, have received comparatively less scholarly attention and are often discussed only incidentally

* Corresponding author

within broader studies of medieval Egyptian administration and settlement patterns. Moreover, few studies have undertaken a systematic comparison between the two regions despite the existence of substantial evidence in medieval Arabic sources.

This study seeks to fill this gap by conducting a comparative analysis of *munyas* in Egypt and al-Andalus. It aims not only to identify similarities and differences in their functions but also to explore the ways in which a shared institutional concept was adapted to distinct historical circumstances. Such an investigation contributes to broader discussions concerning the relationship between political authority, economic organization, and the production of space in the medieval Islamic world.

Materials and Methods

This research employs a historical-comparative methodology. The analysis is based primarily on medieval Arabic sources dating from the third/ninth to the ninth/fifteenth centuries. These include chronicles, geographical dictionaries, fiscal and administrative texts, biographical collections, and literary works. Major sources consulted include al-Maqrizi, Ibn Jī'an, Yaqut al-Hamawi, Ibn Taghribirdi, Ibn Hayyan, Ibn Sa'īd al-Maghribi, al-Maqqari, Ibn 'Idhari, and other medieval authors.

References to *munyas* were systematically collected and categorized according to chronology, geographical location, ownership, economic activities, agricultural functions, political uses, and social roles. The collected data were then analyzed comparatively to identify patterns of continuity and divergence between Egypt and al-Andalus. Because surviving evidence is uneven and often fragmentary, the study focuses on documented examples preserved in extant Arabic sources. Nevertheless, the available material provides sufficient evidence to reconstruct the major characteristics and historical significance of *munyas* in both regions.

Research Findings

The evidence demonstrates that the *munya* developed into a multifunctional institution in both Egypt and al-Andalus, although the balance among its functions varied significantly. In Egypt, *munyas* initially appeared as suburban residences and agricultural estates associated with rulers, military commanders, and administrative elites. Their proximity to the Nile and major irrigation networks facilitated agricultural production and ensured access to water resources. Over time, particularly during the Mamluk period, many *munyas* became integrated into fiscal and administrative structures. Their revenues were often connected to state finances, endowments, or the *iqta'* system. Some estates supplied agricultural products directly to royal households, while others generated income for educational, charitable, or religious institutions. Consequently, *munyas* became important components of Egypt's agrarian economy and administrative infrastructure.

The evidence further suggests that Egyptian *munyas* served broader social functions. Weekly markets, commercial activities, and public gatherings were often associated with these estates. Certain *munyas* evolved beyond their original residential-agricultural character and gradually developed into permanent settlements or urban nuclei. Their role within transportation routes and regional economic networks also contributed to their long-term significance.

In al-Andalus, *munyas* likewise functioned as productive agricultural estates, but their historical development reveals additional dimensions. The Umayyad rulers of Cordoba actively employed *munyas* as instruments of political representation and dynastic legitimacy. The celebrated *Munyat al-Rusafa*, established by 'Abd al-Rahman I, exemplifies this process. By recreating elements associated with Umayyad Syria, the estate symbolically linked the Andalusī Umayyad regime to its eastern origins and projected continuity with the former Umayyad Caliphate.

Andalusī *munyas* also served as sites of courtly culture, literary gatherings, elite sociability, hunting expeditions, diplomatic receptions, and ceremonial activities. Foreign envoys, political refugees, and distinguished guests were frequently accommodated in such estates. Their carefully designed landscapes, sophisticated water systems, and ornamental gardens reinforced their symbolic value as expressions of royal authority and cultural refinement.

Agriculture remained a central component of Andalusī *munyas*. Many estates functioned as centers of agricultural experimentation and innovation. The introduction of new crops, the adaptation of eastern plant species to Iberian conditions, and the development of advanced irrigation systems contributed to the agricultural prosperity of al-Andalus. In this respect, *munyas* played a significant role not only in economic production but also in the transmission and application of scientific and technical knowledge.

Discussion of Results and Conclusions

The comparative evidence confirms that the *munya* cannot be understood merely as a palace, garden, or agricultural estate. Rather, it constituted a flexible spatial institution whose functions were shaped by regional

political and economic structures. In Egypt, especially from the Mamluk period onward, *munyas* became increasingly embedded within administrative and fiscal systems. Their close association with agricultural production, taxation, irrigation management, and state revenues transformed them into important components of governmental administration. The economic dimension of the institution gradually overshadowed its ceremonial role, and many *munyas* evolved into stable settlements integrated into broader regional networks.

In contrast, Andalusí *munyas* maintained a stronger connection to political symbolism and court culture. Although they remained productive agricultural units, they simultaneously functioned as stages upon which rulers displayed authority, legitimacy, and cultural sophistication. Their architecture, gardens, water features, and ceremonial uses communicated messages of power and dynastic continuity. Through these estates, the Umayyad rulers of al-Andalus articulated a distinct political identity that linked them symbolically to the eastern Islamic world while emphasizing their independent caliphal status.

The comparison therefore highlights the adaptability of Islamic spatial institutions. Despite sharing common conceptual origins, *munyas* acquired different meanings and functions according to local conditions. In Egypt they became closely associated with resource management and administrative organization, whereas in al-Andalus they emerged as powerful instruments of political representation and cultural expression. This divergence demonstrates how similar institutional forms could evolve in different directions within the broader framework of Islamic civilization.

بازخوانی تطبیقی کارکردهای سیاسی - اقتصادی مُنیّه در مصر و اندلس

الهام امینی‌کاشانی* ، استادیار، گروه مطالعات غرب جهان اسلام، بنیاد دائرة المعارف اسلامی، تهران، ایران
e3m.amini@gmail.com

چکیده

مُنیّه در جهان اسلام به فضاهایی گفته می‌شد که معمولاً در خارج از شهرها و در کنار منابع آب ساخته می‌شدند و ترکیبی از اقامتگاه، باغ و زمین کشاورزی بودند. این پژوهش به بازخوانی تحلیلی داده‌های پراکنده در متون جغرافیایی، تاریخی و مالی درباره مُنیّه در دو بستر مصر و اندلس می‌پردازد. مسئله این پژوهش این است که مُنیّه در این دو سرزمین چه نقشی در ساختار قدرت، اقتصاد و فرهنگ داشته است. یافته‌ها نشان می‌دهد که در مصر به‌ویژه از دوره عباسی تا ممالیک، مُنیّه‌ها بیشتر با نظام اداری، مالی و کشاورزی پیوند داشتند و نقشی مهم در مدیریت زمین، تولید و درآمد دولت ایفا می‌کردند. در مقابل در اندلس، افزون‌بر کارکردهای اقتصادی و کشاورزی، به فضاهایی برای نمایش قدرت سیاسی، تشریفات حکومتی، پذیرایی دیپلماتیک و فعالیت‌های فرهنگی تبدیل شدند. این تفاوت بازتابی از تفاوت ساختار دولت‌ها در مصر و اندلس است؛ چنان‌که در مصر دیوان‌سالار، مُنیّه بیشتر در خدمت ساختار دیوانی-کشاورزی قرار گرفت، درحالی‌که در اندلس خلافت‌محور، علاوه‌بر کارکرد کشاورزی و اقتصادی، بیشتر به ابزاری برای نمایش اقتدار و هویت سیاسی خلفا تبدیل شد.

واژه‌های کلیدی: مُنیّه، جهان اسلام، مصر، اندلس، کارکرد اقتصادی و سیاسی.

* نویسنده مسئول

مقدمه

در تاریخ جهان اسلام، فضاهایی که به حکومت و قدرت سیاسی وابسته بودند، نقش مهمی در اداره کشور، مدیریت منابع و نمایش اقتدار داشتند. یکی از این فضاها «مُنیّه» است؛ مکانی که معمولاً ترکیبی از اقامتگاه، باغ و زمین کشاورزی بود و اغلب در خارج از شهرها و در کنار منابع آب ساخته می‌شد؛ باین حال، مُنیّه در پژوهش‌های تاریخی، بیشتر به صورت پراکنده و حاشیه‌ای بررسی شده و معمولاً آن را تنها به عنوان کاخ-باغ یا فضای تفریحی حاکمان معرفی کرده‌اند. مشکل اصلی در مطالعه مُنیّه آن است که درباره این پدیده، منبع یا اثر مستقلاً وجود ندارد و اطلاعات مربوط به آن در میان متون جغرافیایی، تاریخی و مالی به طور پراکنده آمده است. به همین دلیل، پژوهش درباره مُنیّه به ویژه در مصر با کمبود داده‌های متمرکز روبه‌روست. نوآوری این مقاله نه در کشف داده‌های جدید، بلکه در بازخوانی تحلیلی داده‌های پراکنده و تبیین کارکرد مُنیّه در ساختار سیاسی و اقتصادی این دو سرزمین مصر و اندلس است.

انتخاب مصر و اندلس برای این پژوهش، به تفاوت ساختارهای سیاسی و اداری آن‌ها بازمی‌گردد. مصر به ویژه از دوره عباسی تا ممالیک نظام دیوانی و مالی منسجمی داشت که مدیریت زمین و منابع در آن بسیار تأثیرگذار و مهم بود، در مقابل، در اندلس به ویژه در دوره امویان، بازنمایی قدرت، مشروعیت خلافت و فرهنگ درباری اهمیت داشت؛ ازاین‌رو، بررسی مُنیّه در این دو بستر، امکان تحلیل کارکردهای متفاوت یک مفهوم مشترک را فراهم می‌کند.

بیشتر پژوهش‌های پیشین، مُنیّه را فقط در سرزمین اندلس بررسی کرده‌اند و هریک فقط بر بخشی از کارکردهای آن تمرکز داشته‌اند. حمام (۲۰۰۱م) در

مقاله‌ای با عنوان «المنیات بالاندلس» فقط به معرفی مُنیّه‌های اندلس و برخی کارکردهای سیاسی آن می‌پردازد. راوی (۲۰۱۱م) در مقاله‌ای با عنوان «منیات (منی) الاندلس» ضمن بررسی لغوی واژه مُنیّه به بررسی این اصطلاح و کارکرد آن در اندلس پرداخته و بیشترین تأکید آن درباره ساختار و کارکردهای اقتصادی، حکومتی، زراعی مُنیّه و نسبت آن‌ها با محیط طبیعی اندلس است و ازاین‌رو از مسائل سیاسی بازمانده است. دُبور (۱۴۰۹ق) در مقاله‌ای با عنوان «الدور السياسي والحضاري للمُنِيَّة بالاندلس» ضمن تعریفی از مُنیّه به معرفی برخی مُنیّه‌های اندلس در سیر تاریخی آن پرداخته و بدون توجه به امور اقتصادی و کشاورزی مُنیّه‌ها، فقط به بیان برخی محورهای سیاسی و حکومتی مُنیّه در عصر اموی بسنده کرده است؛ باین حال، «مُنیّه» در مصر - تا آنجا که نگارنده بررسی کرده است - کمتر به عنوان موضوعی مستقل مطالعه شده و اطلاعات مربوط به آن عمدتاً به صورت پراکنده در منابع تاریخی، جغرافیایی و مالی قابل پیگیری است؛ ازاین‌رو، این مقاله برآن است تا این خلأ را تا حدی با رویکرد تطبیقی جبران کند تا روشن شود که این مفهوم مشترک چگونه در دو بستر متفاوت، کارکردها و نقش‌های متفاوتی پیدا کرده است.

پرسش اصلی مقاله آن است که مُنیّه در مصر و اندلس چه نقشی در اداره حکومت، اقتصاد و نمایش قدرت سیاسی داشته است؟ فرض اصلی پژوهش بر این پایه استوار است که در مصر، مُنیّه‌ها بیشتر با نظام اداری، مالی و کشاورزی پیوند داشتند؛ اما در اندلس، افزون بر جنبه‌های اقتصادی، به فضاهایی برای نمایش شکوه حکومت، تشریفات سیاسی و فعالیت‌های فرهنگی تبدیل شدند.

معنای لغوی و اصطلاحی

مُنیّه/المُنیّه واژه‌ای است عربی و هیچ ریشه مستقیم غیرعربی برای این واژه گزارش نشده است. مُنیّه از ریشه (م ن ی) واژه‌ای مفرد و جمع آن، المُنیّات و گاهی نیز مُنی در لغت به معنای آرزو و تَمَنّا، مرگ و نیز منطقه‌ای در شهر مکه است (فراهیدی، ۱۴۰۹ق، ج. ۳۸۹/۸-۳۹۰؛ ابن‌منظور، ۱۴۱۴ق، ج. ۲۹۲/۱۵-۲۹۴؛ Dozy, 1927, Vol. 2/620). ظاهراً این واژه از حدود قرن سوم و چهارم در اصطلاح جغرافیایی-اداری سرزمین‌های اسلامی به‌ویژه مصر و اندلس به معنای کاخ-باغ به کار رفته است (دبّور، ۱۴۰۹ق، ص. ۱۰۵). از اولین جغرافی‌نگارانی که به مُنیّه اشاره کرده است می‌توان به مقدسی (متوفی ۳۸۰ق) اشاره کرد که مُنیّه را در پاسخ به شخصی که معنای این اصطلاح را از او می‌پرسد؛ بستان و باغ دانسته است. وی در ذیل تقسیمات بلاد اندلس به غرناطه (Granada) اشاره می‌کند که مُنیّه‌ای به طول سیزده میل دارد. این مُنیّه متعلق به سلطان و نزهتگاه او، و بسیار سرسبز و زیبا بوده و انواع میوه در آن یافت می‌شده است (مقدسی، بی‌تا، ص. ۲۳۵). همچنین، ابن‌بشکوال (متوفی ۵۷۸ق) نیز در روایتی بیان می‌کند که گروهی طلاب علم نزد ابراهیم بن محمد بن باز (متوفی ۲۷۴ق) از فقیهان و عالمان قرطبی، به مُنیّه او می‌رفتند و او درحالی که زنبیلی بر دستش بود و کشاورزی می‌کرد به کار آن‌ها می‌رسید (ابن‌بشکوال، ۱۴۱۰ق، ج. ۶۲/۱). در اینجا مُنیّه به معنای خاص مزرعه است. دوزی نیز در فرهنگ‌نامه عربی خود، مُنیّه را به معنای باغ وسیع به کار برده است (Dozy, 1927, Vol. 2/620)؛ پس درمجموع مُنیّه قصر یا خانه بزرگی بود که با باغ‌ها، بستان‌ها و مزارع احاطه شده بود. با توجه به اینکه لغویان در آثارشان مُنیّه را در معنای کاخ-باغ به کار نبرده‌اند، گویا ریشه این نام‌گذاری را باید در کارکرد و

غایت آن مکان جست، چراکه حاکمان و بزرگان کاخ-باغ‌هایی مجلل در خارج از شهر می‌ساختند. از آنجایی که این مکان‌های بهشت‌گونه تجسم عینی آرزوهایشان و عین مراد دلشان بود، آن را مُنیّه نامیدند؛ یعنی جایگاه آرزو و منزلگاه کامروایی.

زمینه تاریخی و جغرافیایی مُنیّه در مصر

نخستین نمودهای عینی اصطلاح مُنیّه را می‌توان در سرزمین مصر جست‌وجو کرد که این روند تا روزگار کنونی تداوم یافته است. نمود برجسته این استمرار را می‌توان در نام استان المُنیّا، با مرکزیت شهر المُنیّا در صعيد مصر، بازشناخت که به‌مثابه بازمانده‌ای تاریخی از مُنیّه الخصب در گذشته محسوب می‌شود. شاهد دیگر، روایتی از یاقوت حموی است که در کتاب *المشترک وضعاً و المختلف صقعا* در ذیل مُنیّه از سی و چهار محل با این نام در سرزمین‌های اسلامی یاد می‌کند و تصریح دارد که همگی آن‌ها جز مُنیّه عَجَب در اندلس، در مصر قرار داشته‌اند (یاقوت حموی، ۱۹۸۶م، ص. ۴۰۷). از روایت وی شاید بتوان چنین نتیجه گرفت که رواج نام مُنیّه بیشتر در مصر بوده است، نه سراسر قلمرو اسلامی و سبب یاد نکردن یاقوت حموی از دیگر مُنیّه‌های اندلس، در کنار محدود بودن منابع او درباره این سرزمین، شاید آن باشد که تا سده هفتم هجری، دیگر کاربرد این نام در اندلس چندان رایج نبوده است. در مصر، اقلیم خاص و منبع آب فراوان نیل سبب می‌شد که در کرانه آن اقامتگاه‌ها و باغ‌های حکومتی ساخته شود. این مکان‌ها، افزون‌بر کارکرد تفریحی، نقش اقتصادی و سیاسی نیز داشتند و اغلب آن‌ها با گذشت زمان به شهر و روستایی تبدیل می‌شدند که از مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به مُنیّه الخصب اشاره کرد (ابن‌دقماق، ۳۱۰ق، ج. ۲۱/۲-۲۲؛ یاقوت حموی، ۱۹۹۵م، ج.

۲۱۸/۵؛ یاقوت حموی، ۱۹۸۶م، ص. ۴۰۷-۴۰۹؛
مقریزی، ۱۴۱۸ق، ج. ۵/۱ (۵۷۵)؛ باین‌همه برخلاف
اندلس که منابع به‌روشنی از نمونه‌های آغازین مُنیّه،
مانند مُنیّه الرصافه در دورهٔ امویان یاد کرده‌اند، در
مصر تعیین نخستین مُنیّه دشوار است، چه داده‌های
موجود اغلب پراکنده‌اند و بیشتر به نام‌ها و
کارکردهای مُنیّه در دوره‌های متأخر به‌ویژه ممالیک
اشاره دارند. این موضوع شاید نشان از این باشد که مُنیّه
در مصر برخلاف اندلس، پروژه‌ای تاریخمند نبوده، بلکه
به‌صورت تدریجی و در پیوند با نظام زمین‌داری و
دیوانی شکل گرفته است؛ ازاین‌روست که باوجود
اهمیت دوره‌های طولونی و فاطمی در مصر، داده‌های
مربوط به مُنیّه در این دوره‌ها در منابع محدود و بیشتر به
ذکر نام‌ها و توقف کوتاه‌مدت حاکمان اغلب در جریان
لشکرکشی‌ها خلاصه می‌شود که نشان از این موضوع
است که مُنیّه در این دوره‌ها یا هنوز به واحدهای
سازمان‌یافته اداری-اقتصادی تبدیل نشده بودند یا
بازتاب گسترده‌ای در منابع نیافته بودند.

مُنیّه الخصب: نمونه‌ای شاخص از مُنیّه‌های مصر

بررسی زمینه تاریخی و جغرافیایی مصر نشان می‌دهد
که شکل‌گیری مُنیّه‌ها از همان آغاز با نظام اداری،
مدیریت زمین و بهره‌برداری از منابع طبیعی پیوندی
نزدیک داشته است. در این میان مُنیّه الخصب
نمونه‌ای روشن از آن است که چگونه یک مُنیّه
می‌توانست از اقامتگاهی حکومتی به واحدی
اقتصادی-اداری و در نهایت به شهری تبدیل شود.
مُنیّه الخصب، که در منابع با نام‌های مُنیّه بنی‌الخصب
و مُنیّه ابن‌الخصب نیز یاد شده در کرانه شرقی رود
نیل و در حد فاصل میان فسطاط و صعید قرار داشت
و نام آن از خصیب بن عبدالحمید، عامل خراج مصر
در عهد هارون‌الرشید، گرفته شده است (ابن‌دقماق،

۳۱۰ق، ج. ۲/۲؛ مقریزی، ۱۴۱۸ق، ج. ۱/۳۷۹).
نسبت دادن نام این مُنیّه به یک مأمور خراج عباسی،
نشان‌دهنده پیوند پیدایش مُنیّه و سپس یک شهر با
نظام مالیاتی و سیاست‌های بهره‌برداری از زمین در
مصر سده‌های نخستین اسلامی است؛ چنان‌که روایات
دیگری نیز وجود دارد که نشان می‌دهد برخی از
مُنیّه‌ها در مصر به‌صورت اقطاع به کارگزاران یا
فرماندهان واگذار می‌شدند و ازاین‌رو، ارتباط نام مُنیّه
الخصب با شخص خصیب بن عبدالحمید را نیز
می‌توان در همین چارچوب تفسیر کرد؛ یعنی پیدایش
آن در پی واگذاری یا مدیریت زمین‌هایی بوده که
تحت نظارت این کارگزار درآمده است.^۱ این ناحیه که
در میانه مسیر فسطاط به اسوان قرار داشت، به‌سبب
حاصلخیزی زمین و وفور آب، از مراکز مهم
کشاورزی و اقامتگاه‌های دیوانی نیز به شمار می‌رفت.
به حدی که پس از مدتی منابع تاریخی یاد می‌کنند که
در این منطقه مجموعه‌هایی از باغ‌ها، کاخ‌ها و دیه‌های
بزرگ وجود داشت که فرمانروایان محلی و والیان
عباسی در آن اقامت می‌کردند. توصیفات
جغرافی‌دانانی چون حمیری و ابن‌تغری بردی از
بازارهای پررونق، گرمابه‌ها، باغ‌ها، تاکستان‌ها و
کشتزارها، گردشگاه‌ها و ساختمان‌های زیبای پیوسته
پیرامون مُنیّه الخصب (حمیری، ۱۹۸۴م، ص. ۵۴۸؛
برسوی، ۱۴۲۷ق، ص. ۹۰۶؛ ابن‌تغری بردی، ۱۳۹۲ق،
ج. ۱/۱۲۴) نشان می‌دهد که این شهر هم‌زمان از دو
کارکرد اصلی بهره‌مند بود: نخست، مرکز کشاورزی
پرمحصول مبتنی بر نظام آبیاری نیل؛ دوم، گردشگاهی
با باغ‌ها و کاخ‌هایی زیبا برای تفریح یا سکونت
فرمانروایان و والیانی که بدان‌جا می‌آمدند.

^۱ برای نمونه‌هایی از اقطاع مُنیّه، رک: مقریزی، ۱۴۱۸ق، ج. ۱/۲؛
ج. ۲۴۴/۳.

نقش سیاسی و اقتصادی مُنیّه در مصر

نقش مُنیّه‌ها در مصر را می‌توان در چارچوب کارکردهای سیاسی و اقتصادی آن‌ها در نظام حکمرانی بررسی کرد؛ فضاهایی که هم، محل اقامت بودند و هم ابزار حاکمیت و نظارت. نمونه‌های آن را می‌توان در مصر دوره طولونیان مشاهده کرد؛ مُنیّه‌ها در دوره طولونیان و فاطمیان فقط اقامتگاه یا زمین کشاورزی نبودند، بلکه در ساختارهای قدرت نیز قرار می‌گرفتند. این مُنیّه‌ها به دلیل قرار گرفتن در مسیرهای مهم، مانند راه‌های صعید و شام برای دستگاه حکومت اهمیت فراوانی داشتند؛ چنان‌که وقتی خمارویه، فرمانروای طولونی مصر، (۲۷۰-۲۸۲ق) سفر می‌کرد، در مُنیّه‌هایی مانند منیه الأصبع و منیه مَطَر توقف داشت (مقریزی، ۱۴۱۸ق، ج. ۲/۱۳۴) یا عزیز فاطمی (۳۶۵-۳۸۶ق) در ۳۸۵ق در یکی از لشکرکشی‌هایش به مدت یک ماه با سپاهیانش در منیه الأصبع مستقر شد (مقریزی، ۱۴۱۶ق، ج. ۱/۲۸۷).^۱ این توقف‌ها نشان می‌دهد که مُنیّه‌ها توان میزبانی از همراهان و سپاهیان را داشتند و عملاً مانند «اقامتگاه‌های سلطنتی در مسیر راه» عمل می‌کردند. حضور امیر در این مکان‌ها نوعی نمایش قدرت و نظارت بر مناطق مختلف مصر بود. روایت مربوط به جیش بن خمارویه (۲۷۲-۲۸۳ق) نیز روشن می‌کند که مُنیّه‌ها علاوه بر اقامتگاه، در زمان بحران‌های سیاسی نیز استفاده می‌شدند؛ مثلاً منیه الأصبع در دوره‌ای که جیش بن خمارویه با فرماندهان سپاه دچار مشکل شد، به صورت پناهگاهی برای دوری از تنش‌های موجود بدل شد و توانست برای مدتی فضای امنی را برای خاندان طولونی فراهم کند (مقریزی، ۱۴۱۸ق، ج. ۲/۲۰۹).^۲

مُنیّه‌ها به‌ویژه در دوره ممالیک در ساختار اقتصادی نیز نقش داشتند. در نظام اقتصادی مصر درآمد حاصل از مُنیّه‌ها به‌طور معمول به بیت‌المال یا خزانه سلطنتی تعلق داشت و این املاک بخش مهمی از منابع مالی دولت را تشکیل می‌داد. هر مُنیّه مسئولی ویژه داشت که بر تولیدات کشاورزی، جمع‌آوری مالیات و بهره‌برداری از ملک نظارت می‌کرد تا درآمد آن به درستی به دیوان یا خزانه واریز شود، برای مثال، متصدی مالیات و اداره مُنیّه آندونه در منطقه جیزه بر عهده کاتب احمد مدائنی بود که اراضی موسی بن بغا از سرداران بانفوذ ترک در دربار خلفای عباسی را در جیزه اداره می‌کرد (مقریزی، ۱۴۱۸ق، ج. ۱/۳۸۳). برخی مُنیّه‌ها، مانند مُنیّه الامراء/السیرج/الشیرج، املاک گران‌قیمت سلطنتی بودند و درآمد آن‌ها مستقیماً به دیوان خاص سلطان تعلق داشت، نه به املاک وقفی یا دولتی عمومی (ابن دقماق، ۱۳۱۰ق، ج. ۲/۴۷؛ ابن جیعان، ۱۹۷۴م، ص. ۴۵، ۵۹-۶۱، ۹۹). محصولات کشاورزی این مُنیّه‌ها، از جمله زیره، پیاز و سیر، اغلب مستقیماً به مصرف قصر سلطنتی می‌رسید (ادریسی، ۱۴۰۹ق، ج. ۱/۳۳۴). برخی دیگر از مُنیّه‌ها وقف عمومی بودند و درآمدشان برای اداره مدارس، بیمارستان‌ها یا مساجد اختصاص می‌یافت، مانند مُنیّه حُلُفا در منطقه قَیوم که وقف مدرسه مرحوم سیفی صرغتمس ناصری بود (ابن دقماق، ۱۳۱۰ق، ج. ۲/۴۷؛ ابن جیعان، ۱۹۷۴م، ص. ۱۱۰-۱۱۱؛ مقریزی، ۱۴۱۸ق، ج. ۲/۴۳۱) یا مُنیّه نادر در اقلیم آبیاری بین مصر و اسکندریه که متعلق به خلیل بن تنکز بغا بود و در زمان ابن جیعان در نیمه دوم قرن هشتم وقف بیمارستان منصوری (بیمارستان قلاوون) شده بود (ابن جیعان، ۱۹۷۴م، ص. ۱۱۶). بخش دیگری از مُنیّه‌ها برای پرداخت حقوق سربازان استفاده می‌شد و به صورت اقطاع چندنفره عمل می‌کرد (ابن دقماق،

^۱ برای نمونه‌های بیشتر، ر.ک: بلوی، بی‌تا، ص. ۱۵۱، ۲۷۳، ۳۲۰.

^۲ برای نمونه‌های دیگر در دوره فاطمی، ر.ک: مقریزی، ۱۴۱۶ق، ج. ۳/۸۵.

۱۳۱۰ق، ج. ۲/۲، ۴۷، ۷۶-۷۷). علاوه بر این، برخی مُنیّه‌ها در مسیرهای تجاری نیل واقع بودند و نقش ایستگاه‌های انتقال کالا و مراکز تولید و تجارت را ایفا می‌کردند؛ نمونه بارز آن، مُنیّه قوص در ربض شهر قوص است که محل سکونت تاجران و ثروتمندان بود و با توجه به اهمیت اقتصادی و اداری شهر قوص، این مُنیّه فقط یک فضای اقامتی نبود، بلکه واحدی تولیدی و اقتصادی سازمان‌یافته بود که با نظام اداری-اشرافی مدیریت می‌شد (یاقوت حموی، ۱۹۹۵م، ج. ۴/۱۳؛ ج. ۵/۲۱۹). بدین ترتیب، مُنیّه‌ها به‌عنوان ستون‌های اقتصادی، اداری و اجتماعی، شبکه پیچیده‌ای را در مصر شکل می‌دادند که هم تولید و مالیات را تأمین می‌کرد و هم خدمات عمومی، نظامی و تجاری را پشتیبانی می‌کرد.

بررسی نمونه‌های دیگری از مُنیّه‌های مصر، مانند مُنیّه الامراء در دوره ممالیک نشان می‌دهد که مُنیّه‌ها بخشی از ساختار شهری و اجتماعی قاهره بودند که علاوه بر سیاست و اقتصاد با فرهنگ و زندگی روزمره مردم پیوند داشتند، برگزاری جشن‌هایی مانند «جشن شهید»^۱ هم نشان می‌دهد که مُنیّه‌ها در فعالیت‌های مذهبی و اجتماعی مردم نیز نقش داشتند و فقط مختص طبقه حاکم نبودند. بازار هفتگی (یکشنبه بازار) مُنیّه الامراء که محل خرید و فروش محصولات مختلف از جمله دام و غلات بود علاوه بر اینکه بخشی از شبکه توزیع مواد غذایی قاهره به حساب می‌آمد به سبب حضور مردم از طبقات اجتماعی مختلف و نیز حضور مسیحیان و فعالیت‌های آن‌ها مانند تولید و مصرف شراب نشان می‌دهد که مُنیّه‌ها فضاهایی

چندقومیتی و متنوع بودند و نقش اجتماعی و اقتصادی گسترده‌ای داشتند و همواره زیر نظارت و کنترل حکومت بودند (ابن‌دقماق، ۱۳۱۰ق، ج. ۲/۴۷؛ مقریزی، ۴۱۸ق، ج. ۳/۲۳۳)؛ از این رو، مُنیّه‌ها در مصر به بخشی از شبکه قدرت تبدیل شدند که در تولید ثروت، کنترل مسیرها و نمایش اقتدار حکومت نقش داشتند.

به نظر می‌رسد مُنیّه‌ها کارکردهای تشریفاتی نیز داشتند و بخشی از نمایش قدرت و فرهنگ درباری مصر به شمار می‌آمدند. منابع کمتر به این بُعد اشاره کرده‌اند؛ اما با توجه به جایگاه سلطنتی و ارزش اقتصادی مُنیّه‌ها و شواهد تطبیقی از باغ‌ها و مینات سلطنتی در اندلس، می‌توان نتیجه گرفت که این فضاها با عمارت‌ها، تالارها و باغ‌های بزرگ برای مراسم رسمی و پذیرایی از نمایندگان سیاسی نیز استفاده می‌شدند؛ چنان‌که مُنیّه‌هایی مثل مُنیّه الامراء در دوره ممالیک که در دیوان المفرد^۲ ثبت شده‌اند و درآمد سالیانه آن یازده هزار و هفتصد و نود و یک دینار بود، آن قدر ویژه و گران‌قیمت بوده‌اند که بتوانند محل برگزاری مراسم و پذیرایی از نمایندگان رسمی باشند (ابن‌دقماق، ۱۳۱۰ق، ج. ۲/۴۷).

در برخی مواقع نیز، مُنیّه‌ها فراتر از کارکردهای اقتصادی-اقامتی به تدریج به سوی شکل‌گیری هسته‌های شهری حرکت کردند، نمونه این روند را می‌توان در مُنیّه زفتی مشاهده کرد. در گزارشی از مقریزی چنین آمده که در دوره المُستعلی (۴۷۸-۴۹۵) خلیفه فاطمی، از آنجایی که در جزیره قویسنا/قوسنیا و مُنیّه زفتی/زفتا^۳ در بخش شرقی رود نیل بین فسطاط و اسکندریه-مسجد جامعی وجود نداشت، دستور دادند تا در ساحل رود نیل در

^۱ جشن شهید یا عید الشهید یکی از جشن‌های قدیم مصر اسلامی بود که ریشه در سنت‌های قبطی (در یادبود شهدای قبطی دوره‌های آزار رومیان) داشت؛ اما مسلمانان نیز در آن شرکت می‌کردند و این جشن با موسیقی و خوراک و شراب همراه بود.

^۲ دیوانی برای رسیدگی به املاک و اموال شخصی امیر یا سلطان.

^۳ برای آگاهی بیشتر، ر.ک: یاقوت حموی، ۱۹۹۵م، ج. ۳/۱۴۴.

مُنیّه زفتی مسجد جامعی ساختند و برای آن، یک امام و دو مؤذن انتخاب کردند (مقریزی، ۱۴۱۶ق، ج. ۸۸/۳). ساخت مسجد جامع نشان می‌دهد که مُنیّه‌ها می‌توانستند از واحدی اقامتی-کشاورزی به مرکزی با کارکردهای دینی-اجتماعی تبدیل شوند و این آغازگر شکل‌گیری هسته شهری، بود. این روند با الگوهای رایج در مصر همخوان است، زیرا مراکز کشاورزی و دیوانی در پی تثبیت جمعیت و توسعه شبکه‌های اداری، مذهبی می‌توانستند به تدریج به واحدهای شهری تبدیل شوند. نمونه عینی از این تبدیل را می‌توان در مُنیّه الخصیب مشاهده کرد.

مُنیّه در اندلس

زمینه تاریخی و جغرافیایی مُنیّه در اندلس

انتقال مفهوم مُنیّه به اندلس در چارچوب تلاش امویان برای بازسازی الگوهای قدرت و شکوه خلافت در غرب جهان اسلام درک‌شدنی است، در واقع پس از سقوط خلافت اموی دمشق (۱۳۲ق) و مهاجرت عبدالرحمن داخل به اندلس، الگوهای شهری، دیوانی و معماری شرق اسلامی به تدریج در اندلس اجرا شد؛ زیرا امویان اندلس که خود را وارث مشروع خلافت دمشق می‌دانستند برای نمایش مشروعیت و شکوه خویش با الگوبرداری از شرق به ساخت هفت بناهای باشکوه دست زدند. مُنیّه نیز در اندلس به مجموعه‌هایی اطلاق می‌شد که اغلب در اطراف رودخانه وادی الکبیر (Guadalquivir) ساخته می‌شدند و علاوه بر اقامتگاه‌های سلطنتی و باغ‌های تفریحی کارکردهای اقتصادی و سیاسی نیز داشتند.

قرطبه (Cordoba) پایتخت خلافت امویان اندلس، به سبب موقعیت جغرافیایی و وجود رود وادی الکبیر، محیطی مناسب برای شکل‌گیری مُنیّه‌ها فراهم آورد.

اولین مُنیّه، الرُصافه بود که در زمان عبدالرحمن داخل (۱۷۲-۱۳۸ق) در شمال غربی قرطبه ساخته شد (مقری، ۱۴۱۹ق، ج. ۱۱/۲). از دیگر مُنیّه‌ها می‌توان مُنیّه نصر منسوب به ابوالفتح نصر بن ابی‌شمول از غلامان ارشد دربار عبدالرحمن بن حکم (۲۰۶-۲۳۸ق) در غرب قرطبه (ابن حیان، ۱۹۹۵م، ص. ۱۴۹) اشاره کرد. این روند در قرن چهارم هجری، با تثبیت خلافت اموی قرطبه، به اوج خود رسید؛ چراکه عبدالرحمن سوم (۳۰۰-۳۵۰ق) پس از آنکه دشمنان داخلی و خارجی را سرکوب کرد و عملاً خود را خلیفه نامید، تصمیم گرفت در کنار قرطبه برای خلافتش شهری جدید بنا کند که علاوه بر اینکه مجد و عظمتش را آشکار سازد، همچون اسلافش بدین وسیله نام خود را در تاریخ جاودان کند. همچنین، ساخت این شهر جدید در رقابت‌های حکومتی نمادی از استقلال خلافت وی از خلافت‌های عباسیان در بغداد و فاطمیان در قاهره بود (عنان، ۱۴۰۸ق، عصر ۱، قسم ۴۴۳/۱؛ نعنعی، ۱۹۸۶م، ص. ۳۷۹-۳۸۰). این شهر جدید همان مدینه الزهراء است که در منابع مختلف به صورت‌های مُنیّه، قصر، مُنتَزَه، روضه الزهراء نیز آورده شده است،^۱ چرایی این نام‌ها شاید به این سبب باشد که الزهراء پیش از آنکه به شهر تبدیل شود، گردشگاه و خلوتگاهی (مُنیّه) برای خلیفه بود که به تدریج با توسعه ساخت‌وسازها به مدینه الزهراء تغییر یافت (مقری، ۱۳۵۹ق، ج. ۲۶۰/۲-۲۶۱؛ عزّی، ۱۹۷۷م، ص. ۳۰). عبدالرحمن سوم در دوره خود، مُنیّه‌های دیگری نیز در اطراف قرطبه ساخت که می‌توان به مُنیّه بتلی و مُنیّه ناعوره اشاره کرد (ابن حیان، ۱۹۷۹م، ج. ۱۵؛ مقری، ۱۴۱۹ق، ج. ۹۵/۲).

^۱ برای نمونه‌های بیشتر، رک: ابن حیان، ۱۹۷۹م، ص. ۳۸، ۴۳۷، ۴۷۹.

۴۸۳؛ ابن دلّانی، ۱۹۶۵م، ص. ۱۲۳؛ ابن عذاری، ۱۹۸۰م، ج. ۲۳۲/۲.

ساخت مُنیّه در قرطبه و اطراف آن در دوره‌های بعد به‌ویژه از ۳۶۶ق، یعنی دوره حکومت منصور بن ابی‌عامر تا پایان حکومت امویان در ۴۲۲ق ادامه داشت.^۱ علاوه بر قرطبه، در دوره امویان و پس از آن‌ها مُنیّه‌هایی در مناطق دیگر اندلس ساخته شد، همچون مُنیّه ابن حفصون که در نزدیکی مرکز حکومت ابن حفصون،^۲ یعنی بُبشتر (Bobastro) ساخته شد و المطرف بن امیر عبدالله آن را در ۲۸۰ق ویران کرد. بعد از آن، یکی از پسران عمر بن حفصون بر جای مُنیّه پدرش، مُنیّه دیگری ساخت که آن هم در ۲۹۱ق به آتش کشیده شده، ویران شد (ابن حیان، ۱۹۹۰م، ص. ۶۰). همچنین، در دوره ملوک الطوائف، مُنیّه ناعوره در طَلِیْطَلَه (Toledo) در دوره ذوالنونیان (مقری، ۱۴۱۹ق، ج. ۱۴۳، ۱۴۴/۲)، مُنیّه البَدیع در شمال سَرَقُسطَه (Zaragoza) در دوره اَفطَسیان (مقری، ۱۴۱۹ق، ج. ۱۳۹/۲) و مُنیّه الصُّمادحیه در المَریّه (Almeria) در دوره خاندان صُّمادح ساخته شد (ابن دلّائی، ۱۹۶۵م، ص. ۸۵؛ ابن سعید مغربی، بی‌تا، ج. ۱۹۴/۲). از آخرین مُنیّه‌هایی که در اندلس ساخته شد می‌توان به مُنیّه الزبیر منسوب به زبیر بن عمر والی قرطبه از خاندان مرابطون اشاره کرد که در اواخر قرن پنجم ساخته شد (مقری، ۱۴۱۹ق، ج. ۹۹/۲؛ ابن سعید مغربی، بی‌تا، ج. ۱۲۷/۲).^۳

مُنیّه الرُّصافه: نمونه‌ای شاخص از مُنیّه‌های اندلس

مُنیّه الرصافه نمونه‌ای برجسته از نقش نمادین و سیاسی مُنیّه در اندلس است که هم یادآور گذشته

امویان بود و هم برای نمایش قدرت آن‌ها به کار می‌رفت. مُنیّه الرُّصافه را عبدالرحمن داخل در سال‌های نخستین استقرار خود در قرطبه بنیان نهاد. عبدالرحمن همیشه در پی آن بود که اندلس را به نمونه‌ای کامل و بازآفرینی‌شده از مشرق اسلامی به‌ویژه شام بدل سازد. نمود آشکار هدف وی را می‌توان در مُنیّه الرُّصافه مشاهده کرد. عبدالرحمن داخل با الهام از رصافه شام -بنای یادمانی هشام بن عبدالملک در دمشق- مُنیّه خود را در شمال غربی قرطبه بنا نهاد و آن را «الرصافه» نامید تا پاسدار یادگار دیرین شام و خاطره خاندان اموی باشد. وی در این مُنیّه قصری مجلل برپا کرد و پیرامون آن را به سبک نمونه شامی، با باغ‌ها، بوستان‌ها و گیاهان نادر آراست؛ چنان‌که با کاشت گونه‌های نوپدید گیاهی، سیمایی از فضای سبز رصافه شام را در حومه قرطبه جلوه‌گر ساخت (مقری، ۱۴۱۹ق، ج. ۱۱/۲-۱۲؛ ابن حیان، ۱۹۹۵م، ص. ۲۲۷، ۲۳۴)؛^۴ در میان این درختان، نخل و نوعی انار با نام «السَّقْری» جایگاهی ویژه داشت، ظاهراً عبدالرحمن داخل که در جست‌وجوی بازآفرینی عناصر شام در اندلس بود، در مجلسی این انار را بر خواص خویش عرضه و بدان مباحثات کرد. در میان حاضران سَفَر بن عبید الکلاعی که از شامیان جُنْد اردن بود حضور داشت. سَفَر بن عبید پس از مشاهده ویژگی‌های بی‌مانند آن، دانه‌ای از آن را با خود برد و در قریه‌ای از ناحیه ریّه (Rio) کاشت تا آنکه نهال‌ها به بار نشست. هنگامی که میوه نوبر را نزد عبدالرحمن داخل آورد، امیر اندلس شباهت چشمگیر آن با انار رصافه شام را دریافت. با آگاهی از چگونگی به دست آوردن این نتیجه،

^۴ ابن حیان بانی مُنیّه الرُّصافه را رُزَین البرنس از فرماندهان نظامی بربر در اندلس دانسته است.

^۱ برای نمونه‌های بیشتر، ر.ک: ابن عذاری، ۱۹۸۰م، ج. ۳۰۰/۲؛ ج. ۵/۳؛ ابن سعید مغربی، بی‌تا، ج. ۲۹۸/۲، ۳۰۸.
^۲ از مهم‌ترین رهبران جنبش‌های مولدون در اندلس که در ۲۶۷ق در جبل بُبشتر در جنوب اندلس شورشی برپا کرد، او در ۳۰۵ق درگذشت؛ اما قیامش تا چند سال بعد ادامه یافت (ابن قوطیه، ۱۴۱۰ق، ص. ۱۰۳-۱۰۵).

^۳ برای اطلاع از مُنیّه‌های دیگر، نک: دَبُور، ۴۰۹ق، ص. ۱۲۸-۱۳۲.

عبدالرحمن کوشش او را ستود و صله‌های فراوان به او بخشید و شخصاً از این نوع انار در باغ‌های خویش در منیه الرصافه و دیگر باغستان‌های سلطنتی کاشت. از آن پس، این گونه انار در سراسر اندلس رواج یافت و به سبب انتسابش به سفر بن عبید، به «الرمان السّفری» معروف شد. شیرینی، نرمی دانه‌ها، وفور آب، زیبایی ظاهری این انار سبب شد که این نوع انار در اندلس به عنوان میوه ممتاز شناخته شود (ابن عذاری، ۱۹۸۰م، ج. ۶۰/۲؛ مقرئ، ۱۴۱۹ق، ج. ۱۲/۲-۱۳). این نمونه نشان می‌دهد که مُنیّه در اندلس، نه تنها محل سکونت، بلکه ابزاری برای بازنمایی هویت اموی و پیوند با سنت‌های مشرق اسلامی بوده است.

نقش سیاسی مُنیّه در اندلس

بررسی کارکردهای سیاسی مُنیّه‌ها در اندلس نشان می‌دهد که این فضاها نقشی فعال در تفریح، تشریفات، دیپلماسی و نمایش قدرت ایفا می‌کردند. در واقع مُنیّه‌ها در اندلس افزون‌بر جنبه اقامت موقت، کارکردی تفریحی-تشریفاتی داشتند و مکان‌هایی بودند که در آن‌ها شکار، گردش، پذیرایی و نمایش قدرت سیاسی در قالب آیین‌های باشکوه صورت می‌گرفت. گزارش‌هایی از دوره امویان به روشنی نشان می‌دهد که مُنیّه‌ها، همچون مُنیّه بَنتلی و مُنیّه الجَنّه در نزدیکی قرطبه، کارکردی تفریحی داشتند و محل شکار و گشت‌وگذارهای سلطنتی بودند؛ چنان‌که خلیفه الناصر لدین الله برای نخستین رکوب رسمی^۱ خود به قصد شکار به مُنیّه بَنتلی رفت. تعبیرهایی چون متصیداً و قَضى وَطراً من فُرَجَته صریحاً (برای شکار بیرون رفت و به‌طور کامل از تفریح و نشاط خود

بهره‌مند شد) به جنبه سرگرمی و نشاط‌آفرینی این فضاها اشاره دارند (ابن حیان، ۱۹۷۹م، ص. ۲۶، ۳۴). مُنیّه‌ها علاوه بر نقش تفریحی و اقامتی در مدت اقامت حاکم، محل تجمع شاعران و هنرمندان در مجالس شعر و موسیقی بودند؛ چنان‌که در دوره معتصم بن صُمّاح (۴۲۹-۴۸۴ق) که خود اهل شعر و ادب بود. در مُنیّه الصمّاحیه، جلسات ادبی برگزار می‌شد که امیر و وزرا و شاعران حضور داشتند و از آثار شاعران استقبال می‌کردند. این جلسات، فضایی فراهم می‌کردند تا هنرمندان استعداد و نبوغ خود را نشان دهند و در حضور درباریان رقابت ادبی و فرهنگی داشته باشند (ابن خاقان، ۱۴۰۹ق، ص. ۱۵۰-۱۵۱). همچنین، مُنیّه‌ها مکان‌های مناسبی برای گذراندن دوره نقاهت و بهبود بیماری خلفا بودند؛ برای نمونه، خلیفه اموی المستنصر بالله که از نوعی فلج دوره‌ای رنج می‌برد، پس از اندکی بهبود در سال ۳۶۴ق، به توصیه پزشکان و به دلیل سرمای شدید قصر الزهرا، که ممکن بود باعث عود بیماری شود، این قصر را ترک کرد و به مُنیّه ناعوره در نزدیکی قرطبه رفت. این گزارش نشان می‌دهد که انتخاب مُنیّه‌ها برای استراحت و درمان، به عواملی مانند آب‌وهوا، امکانات اقامتی و نزدیکی به مرکز حکومت وابسته بوده و جنبه مراقبت پزشکی و سلامت خلفا را نیز داشته است (ابن حیان، ۱۹۶۵م، ص. ۲۱۱-۲۱۲). علاوه بر این، مُنیات نقش محافظتی و سیاسی نیز داشتند، در واقع گاه آن‌ها به فضاهایی برای اقامت افراد خاص و حساس تبدیل می‌شدند که کاملاً تحت نظارت و حمایت خلیفه بود، از جمله پس از آنکه زبیری بن مناد در ۳۶۰ق به دست جعفر بن علی اندلسی و برادرش یحیی به قتل رسید، قاتلان از مغرب به اندلس فرار کرده و در حمایت خلیفه قرار گرفتند و برای محافظت از آن‌ها تا زمانی که به قرطبه

^۱ خروج رسمی خلیفه یا حاکم از قصر برای انجام مراسمی عمومی، نمایش قدرت یا فعالیتی ویژه.

دادند؛ خلیفه دستور داد که در اقامت و پذیرایی‌شان نهایت احترام به جا آورده شود. این رفتار به‌عنوان ابزار دیپلماسی و نمایش اقتدار بین‌المللی ارزشمند بود (ابن حیان، ۱۹۶۵م، ص. ۲۱).

نقش کشاورزی مَنیه‌های اندلس

کشاورزی در مَنیه‌های اندلس، فقط جنبه معیشتی نداشت، بلکه بخشی از سیاست‌های توسعه، آزمایش و نوآوری زراعی به شمار می‌رفت و نقشی بنیادین در زندگی اقتصادی و اجتماعی مردم ایفا می‌کرد. هر مَنیه شامل مزارعی، همچون زیتون، تاکستان و زمین‌های غلات و کشت گیاهان خوشبو و دارویی نیز بود که در کنار آن، آسیاب‌ها و انبارهایی برای ذخیره محصولات ساخته می‌شد. ظاهراً هنگام ورود مسلمانان به شبه‌جزیره ایبری، بسیاری از زمین‌های کشاورزی متروک و سیستم‌های آبیاری ویران شده بودند؛ وضعیتی ناشی از آشوب‌های سیاسی و رکود اقتصادی دوران پایانی حکومت ویزیگوت‌ها، مسلمانان با بررسی ترکیب خاک، احیای زمین‌های رها شده، و طبقه‌بندی منابع آب‌و خاک براساس نیاز گیاهان، علاوه‌بر توسعه فنون کشاورزی موجود، شیوه‌های نوینی از زراعت دوره‌ای و مدیریت منابع طبیعی را معرفی کردند. این پیشرفت‌ها، همراه با بهره‌گیری از علم کیمیا و تجربه‌های عملی، امکان شکوفایی کشاورزی در سطحی فراتر از دوره پیشین را فراهم آورد و زمینه ایجاد باغ‌ها و بستان‌های گسترده و علمی را مهیا کرد (سانچز، ۱۹۹۹م، ج. ۲/ ۱۳۶۷-۱۳۶۸؛ راوی، ۲۰۱۱م، ص. ۱۴۱-۱۴۲).^۱

باغ‌ها و بستان‌های اندلس، به‌ویژه در محدوده مَنیه، علاوه‌بر محلی برای تولید مواد غذایی، عرصه

برسند مدتی در مَنیه شَمامات در نزدیکی قرطبه به‌همراه خانواده‌هایشان سکنی گزیدند (ابن حیان، ۱۹۶۵م، ص. ۴۱-۴۴؛ ابن عذاری، ۱۹۸۰م، ج. ۲/ ۳۴۳-۳۴۴). همچنین در سال ۳۵۱ ق پادشاه لیون اردون چهارم (Ordono IV) به‌علت اختلافات داخلی با رقیبش سانچوی یکم (Sancho I) و حمایت نشدن ازسوی اشراف لیون، به دربار امویان اندلس پناه برد. المستنصر بالله از او استقبال کرد و برای وی محل اقامت مجللی در مَنیه ناعوره که آن را با انواع پوشش‌ها و بسترهای نرم، فرش کرده و در این کار به نهایت آراستگی رسانده بودند فراهم ساخت و در اکرام و پذیرایی از او و همراهانش نهایت گشاده‌دستی را به کار بست (ابن عذاری، ۱۹۸۰م، ج. ۲/ ۲۳۵؛ مقری، ۱۴۱۹ق، ج. ۳۰۲/۱-۳۰۳).

مَنیه‌ها محل برگزاری برخی جلسات مهم با حضور افراد برجسته، همچون خود حاکم یا نمایندگان وی و قاضیان و فقها برای برخی مشورت‌ها و تصمیم‌گیری‌های مهم بودند؛ برای نمونه، در سال ۳۶۳ق گروهی از بزرگان در مَنیه‌ای با نام مَنیه ابن‌العزیز برای رسیدگی به اختلافات مربوط به بردگان و خدمتکاران گرد هم آمدند و تصمیمات رسمی درباره خرید و مالکیت آن‌ها گرفتند. در این میان، جعفر بن علی اندلسی از حاضران جلسه به نتیجه تصمیم معترض شد؛ اقدامی که به حبس وی انجامید (ابن حیان، ۱۹۶۵م، ص. ۱۷۱-۱۷۲). این مثال نشان می‌دهد که مَنیه می‌توانست محل برگزاری جلسات رسمی و حتی محلی برای محک وفاداری افراد به حکومت و اجرای تصمیمات قضایی باشد. مَنیه‌ها گاه برای پذیرایی از هیئت‌های خارجی نیز استفاده می‌شدند؛ برای نمونه، در سال ۳۶۰ق زمانی که فرستادگانی ازسوی امیر بارسلون به قرطبه آمدند آن‌ها را در مَنیه نصر اسکان

^۱ برای آگاهی بیشتر از انواع گیاهان و گل‌ها رک: مقری، ۱۴۱۹ق، ج. ۲/ ۹۷، ۹۸، ۱۳۹.

آزمایش علمی و نمایش زیبایی‌شناسی طبیعی بودند. امیران و بزرگان اندلس باغ‌های وسیعی ساختند و گیاهان وارداتی از شرق را با شرایط اقلیمی منطقه وفق دادند (راوی، ۲۰۱۱م، ص. ۱۴۳-۱۴۴). همچنین، باغ‌های آزمایشگاهی یا گیاه‌شناسی مانند صُمادحیه در المَریّه و ناعوره در طُلیطله محل تحقیق و تجربه‌های علمی در کشاورزی و گیاه‌شناسی بودند. در این باغ‌ها تلاش می‌شد تا از طریق دانه، ریشه یا قلمه، گیاهان جدیدی که از دورترین سرزمین‌ها به اندلس وارد می‌شد پرورش داده شود یا گیاهان موجود در اندلس از کیفیت بهتری برخوردار شوند. این فعالیت‌ها نشان‌دهنده تلفیق علم و عمل در مدیریت منابع طبیعی و توسعه فنون زراعی بود (سانچز، ۱۹۹۹م، ج. ۱۳۷۰/۲). ابن‌دلّانی در وصف مُنیّه صُمادحیه می‌نویسد:

در خارج از شهر المریه، باغ و قصرهایی با ساختاری استادانه و معماری خارق‌العاده بنا شده و انواع میوه‌ها و محصولات نادر و خارجی را به آن می‌آوردند. در این مُنیّه از هر چیزی که غریب و نایاب بود نمونه‌هایی وجود داشت، مانند موز، نیشکر و انواع دیگر میوه‌ها و محصولات که وصف همه آن‌ها دشوار است. در وسط باغ، یک دریاچه بزرگ قرار داشت که اطراف آن مجالس باز و مفروش با مرمر سفید ساخته شده بود. همچنین چندین مسیر و گذرگاه به این مُنیّه متصل بود که زیبایی و ویژگی‌های آن‌ها وصف‌ناپذیر بود و در تمام گردشگاه‌ها نمونه‌ای بی‌همتا به شمار می‌آمد. (ابن‌دلّانی، ۱۹۶۵م، ص. ۸۵)

مُنیّه‌ها گاه یک باغ جانورشناختی محصور برای نگهداری حیوانات نیز داشتند که علاوه بر اینکه علاقه خلفا را به نگهداری از حیوانات و بیشتر گونه نادر آن‌ها نشان می‌داد امکان شکار را نیز برای آن‌ها در

مُنیّه تأمین می‌کرد. نمونه آن را می‌توان در کاخ-شهر مدینه الزهراء مشاهده کرد که پیش از شهر شدن، مُنیّه الزهراء بود؛ مدینه الزهراء شهری پلکانی و در سه طبقه بود: کاخ‌ها در طبقه اول و در دامنه کوه قرار داشتند، طبقه وسط شامل باغ‌ها و تفرجگاه‌ها و نیز محوطه‌ای محافظت‌شده برای نگهداری از حیوانات وحشی و پرندگان و برکه‌هایی برای نگهداری از انواع ماهی بود. خانه‌های خدمه در حدود چهارصد باب و سایر بناها در طبقه پایین قرار داشتند و هر طبقه، سوری مخصوص به خود داشت (ابن‌عذاری، ۱۹۸۰م، ج. ۲۳۲/۲؛ ادیسی، ۱۴۰۹ق، ج. ۵۷۹/۲-۵۸۰؛ ابن‌خلدون، ۱۴۰۸ق، ج. ۱۸۵/۴).

توجه به کشاورزی سبب پیشرفت‌های فنی و علمی در زمینه آب و آبیاری شد. به‌طوری‌که مسلمانان شبکه‌های آبیاری پیشرفته‌ای مانند ایجاد آبراه، توزیع آب رودخانه با استفاده از سیل‌گیر، راه‌آب‌ها و نیز چَرخاب یا همان ناعوره ایجاد کردند که امکان بهره‌برداری مدیریت‌شده از زمین‌های مرتفع و بایر را فراهم می‌آورد. این فنون، حتی پس از سقوط خلافت اندلس و اشغال توسط مسیحیان، حفظ شد و بسیاری از روش‌های کارآمد، مانند ناعوره همچنان به کار گرفته می‌شد (سانچز، ۱۹۹۹م، ج. ۱۳۷۹/۲؛ راوی، ۲۰۱۱م، ص. ۱۴۴)؛ برای نمونه، می‌توان به شبکه آبرسانی مُنیّه ناعوره در نزدیکی قرطبه اشاره کرد که آب مورد نیاز را از بالای کوه و از فاصله‌ای طولانی به باغ می‌رساند (مقری، ۱۴۱۹ق، ج. ۹۵/۲). انتقال آب از بالای کوه به این مُنیّه، نشان‌دهنده مهارت‌های فنی و مهندسی پیشرفته در احداث مَنیّه‌ها و اهمیت آبرسانی برای باغ‌ها و قصرهاست. بدین ترتیب، مُنیّه در اندلس، نه تنها عامل تقویت اقتصاد و معیشت مردم، بلکه عرصه شکوفایی علمی

۱۵۴/۲).^۱ از این منظر، مَنیه‌های اندلس را می‌توان فضاهایی دانست که در آن‌ها علم، اقتصاد و قدرت سیاسی به صورت هم‌زمان عمل می‌کردند.

نتیجه‌گیری

بررسی تطبیقی مَنیه در مصر و اندلس نشان می‌دهد که مَنیه فقط یک کاخ یا باغ نبود، بلکه ابزاری در خدمت ساختار قدرت به شمار می‌آمد. براساس شواهد موجود مَنیه‌ها در مصر تا پیش از دوره ممالیک بیشتر کارکردهای اقامتی داشتند و به واحدهای سازمان‌یافته اداری-اقتصادی تبدیل نشده بودند؛ اما در دوره ممالیک، بیشتر با نظام دیوانی، خراج و اقطاع پیوند پیدا کرده و نقش مهمی در تولید کشاورزی، تأمین درآمد دولت و استقرار کارگزاران حکومتی ایفا کردند. پیوند نزدیک این فضاها با رود نیل و شبکه‌های آبیاری، آن‌ها را به واحدهایی اقتصادی-اداری تبدیل کرد که گاه به شهر یا روستایی پایدار بدل شدند. در مقابل، در اندلس، به‌ویژه در دوره امویان مَنیه‌ها افزون‌بر کارکردهای اقامتی، اقتصادی و کشاورزی عرصه‌ای برای بازنمایی قدرت سیاسی، مشروعیت خلافت اموی و فرهنگ درباری بودند. این تفاوت‌ها بازتابی از تفاوت ساختار حکومت‌ها در دو سرزمین مختلف است و نشان می‌دهد که چگونه مفاهیم و نهادهای فضایی با خاستگاه مفهومی مشترک، در بسترهای متفاوت تمدنی، کارکردها و معانی متنوعی یافته است؛ چنان‌که در مصر مَنیه‌ها بیشتر در خدمت مدیریت منابع قرار گرفتند؛ اما در اندلس بیشتر به ابزاری برای نمایش قدرت و هویت سیاسی تبدیل شدند.

و فنون مهندسی و کشاورزی بود که آثار آن تا قرن‌ها پس از دوره اسلامی در اسپانیا باقی ماند.

نکته آخر درباره مَنیه در اندلس شاید این باشد که این مَنیه‌ها حامل معنایی نمادین از بهشت بودند؛ زیرا در جهان اسلام، مفهوم باغ و بستان همواره با بهشت و نظم الهی پیوند داشته است. مَنیه به عنوان ترکیبی از اقامتگاه و باغ، تجلی این اندیشه در کالبد معماری بود. جایی که آب روان و درختان همیشه‌سبز، استعاره‌ای از آرامش و عشق داشت و از نظر ساختار، فضایی با ترکیبی از سنت‌های شرقی، همچون الگوی چهارباغ ایرانی و عناصر محلی اسپانیایی آمیخته بود. بهشتی که گذرگاه‌های منظم، حیاط‌های مرکزی، آب‌نماهای خطی و باغ‌های هندسی نقش اصلی در آن داشتند (دکی، ۱۹۹۹م، ج. ۱۴۱۱/۲-۱۴۱۶؛ Arnold, 2019, p. 311-315). نمونه این وصفیات را مقری از قول ابن‌خاقان چنین آورده است: فتح (رحمه‌الله) گفت:

روزی به مَنیه منصور بن ابی‌عامر در بَنَسِیه (Valencia) دعوت شدم؛ جایی که نهایت زیبایی و محل شادابی نسیم جوانی و شمال بود و باشکوه بنا شده بود. هنگامی بدان‌جا رسیدم که صبح، پیرایه روشن خود را بر آن پوشانده بود و زیبایی، دشواری‌های خود را در آن گشوده بود. در میانه باغ، مجلسی بود که درهای آن به سوی گلستان گشوده شده و جامه‌هایش با روی پوش‌های طلایی آراسته بود. جویباری چون تیغ شمشیر برنده، از میان آن می‌گذشت؛ نسیمی خوش‌بو که از شاخه‌های تروتازه اندلس برمی‌خاست در آن می‌وزید، و آب در آن جویبار همانند حرکت آهوی وحشی در ویرانه‌ها روان می‌شد. دو سوی جویبار با درختان انبوه آراسته بود، و سراسر مجلس همچون عروسی آراسته، چشم‌نواز و زیبا می‌نمود (مقری، ۱۴۱۹ق، ج.

^۱ برای نمونه‌های بیشتر، رک: مقری، ۱۴۱۹ق، ج. ۱۴۳/۲، ج. ۴/۵.

منابع

لواسطة عقد الأمصار (ج. ۲). المطبعة الكبرى الأميرية.

ابن دلائى، احمد بن عمر (۱۹۶۵م). *نصوص عن الأندلس من كتاب ترصيع الأخبار و تنويع الآثار و البستان فى غرائب البلدان و المسالك إلى جميع الممالك* (به كوشش عبدالعزيز أهوانى). مطبعة معهد الدراسات الإسلامية.

ابن سعيد مغربى، على بن موسى (بى تا). *المغرب فى حلى المغرب* (به كوشش شوقى ضيف؛ ج. ۲). دار المعارف.

ابن عذارى، احمد بن محمد (۱۹۸۰م). *البيان المغرب فى أخبار الأندلس و المغرب* (به كوشش ژ. س. كولن و ا. لوى-پرووانسال؛ ج. ۲). دار الثقافة.

ابن قوطيه، محمد بن عمر (۱۴۱۰ق). *تاريخ افتتاح الأندلس* (به كوشش ابراهيم ابيارى). دار الكتاب المصرى-دار الكتاب اللبنانى.

ابن منظور، محمد بن مكرم (۱۴۱۴ق). *لسان العرب* (ج. ۱۵). دار صادر.

بروسوى، محمد بن على (۱۴۲۷ق). *أوضح المسالك إلى معرفة البلدان و الممالك*. دار الغرب الإسلامى.
بلوى، عبدالله بن محمد (بى تا). *سيره احمد بن طولون* (به كوشش محمد كرد على). مكتبة الثقافه الدينيه.

حمام محمد (۲۰۰۱م). *المنيات بالأندلس*. مجلة التاريخ العربى، (۱۷)، ۱۸۵-۲۰۴.

<https://ketabonline.com/ar/books/11778/read?page=1&page=6079&index=4697367>

حميرى، محمد بن عبدالمنعم (۱۹۸۴م). *الروض المعطار فى خبر الأقطار*. مكتبة لبنان ناشرون.

دبّور، محمد على (۱۴۰۹/۲۰۱۸ق). *الدور السياسى و الحضارى للمُنية الأندلسية، فى اندلسيات من تاريخ الفردوس المفقود و حضارته*. دار المقتبس.

ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد (۱۴۰۸ق). *تاريخ ابن خلدون* (به كوشش خليل شحادة؛ ج. ۴). دار الفكر.

ابن بشكوال، خلف بن عبدالملك (۱۴۱۰ق). *الصلة* (به كوشش ابراهيم ابيارى، ج. ۱). دار الكتب المصرى و دار الكتب اللبنانى.

ابن تغرى بردى، يوسف (۱۳۹۲ق). *النجوم الزاهرة فى ملوك مصر و القاهرة* (ج. ۱). وزارت الثقافة و الارشاد القومى، المؤسسة المصرية العامة.

ابن حيان، حيان بن خلف (۱۹۶۵م). *المقتبس فى اخبار بلد الأندلس* (به كوشش عبدالرحمن على حجي). دار الثقافة.

ابن حيان، حيان بن خلف (۱۹۷۹م). *المقتبس فى اخبار بلد الأندلس* (به كوشش ب. شالميتا، ج. ۵). المعهد الاسبانى العربى للثقافة كليه الاداب بالرباط.

ابن حيان، حيان بن خلف (۱۹۹۵م). *المقتبس من أبناء أهل الأندلس* (به كوشش محمود على مكى). منشورات المجلس الأعلى للشؤون الإسلامية.
ابن حيان، حيان بن خلف (۱۹۹۰م). *المقتبس فى تاريخ الأندلس* (به كوشش اسماعيل العربى). منشورات دار الآفاق الجديدة.

ابن خاقان، فتح بن محمد (۱۴۰۹ق). *قلائد العقيان و محاسن الأعيان* (به كوشش حسين يوسف خريوش). مكتبة المنار.

ابن جيعان، محمد بن يحيى (۱۹۷۴م). *التحفة السنية بأسماء البلاد المصرية*. مكتبة الكليات الأزهرية.

ادريسى، محمد بن محمد (۱۴۰۹ق). *نزهة المشتاق فى اختراق الآفاق* (ج. ۲). عالم الكتب.

ابن دقماق، ابراهيم بن محمد (۱۳۱۰ق). *الانتصار*

- دکی، جیمز (۱۹۹۹م). الحديقة الأندلسية: دراسة أولية في مدلولاتها الرمزية. فی سلمی الخضراء الجیوسی (محرر)، الحضارة العربية الإسلامية فی الأندلس (صص. ۱۴۱۱-۱۴۳۸؛ ج. ۲). مرکز دراسات الوحدة العربية.
- راوی، اقبال حسن أحمد (۲۰۱۱). منیات (منی) الأندلس. نشریة التراث العلمی العربی، (۴)، ۱۳۳-۱۶۰.
- <https://search.mandumah.com/Record/453479>
- سانچز (سانشیز)، إکسبیاثیون غارثیا (۱۹۹۹م). الزراعة فی إسبانيا المسلمة. فی سلمی الخضراء الجیوسی (محرر)، الحضارة العربية الإسلامية فی الأندلس (صص. ۱۳۶۷-۱۳۸۴؛ ج. ۲). مرکز دراسات الوحدة العربية.
- عزی، نجله إسماعیل (۱۹۷۷م). قصر الزهراء فی الأندلس. وزارة الاعلام مديرية الآثار العامة.
- عنان، محمد عبدالله (۱۴۰۸ق). دولة الإسلام فی الأندلس، مكتبة الخانجي.
- فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۰۹ق). كتاب العين. هجرت.
- مقدسی، محمد بن احمد (بی تا). أحسن التقاسیم فی Mafqud wa Hadaratih (pp. 89-132). Dar al-Muqtabas. [In Arabic]
- Dickey, J. (1999). Al-hadiqah al-Andalusiyah: Dirasah awwaliyyah fi madlulatiha al-ramziyyah. In S. K. al-Jayyusi (Ed.), *Al-Hadarah al-'Arabiyyah al-Islamiyyah fi al-Andalus* (Vol. 2, pp. 1411-1438). Markaz Dirasat al-Wahdah al-'Arabiyyah. [In Arabic]
- Dozy, R. P. A. (1927). *Supplément aux dictionnaires arabes* (Vol. 2). E. J. Brill & Maisonneuve.
- Farahidi, K. A. (1988). *Kitab al-'Ayn*. Nashr Hijrat. [In Arabic]
- García Sánchez, E. (1999). Al-zira'ah fi Isbaniya al-Muslimah. In S. K. al-Jayyusi (Ed.), *Al-Hadarah al-'Arabiyyah al-Islamiyyah fi al-Andalus* (Vol. 2, pp. 1367-
- معرفة الأقالیم. دار صادر.
- مقری، احمد بن محمد (۱۴۱۹ق). نفح الطیب من غصن الأندلس الرطب (ج. ۲). دار الفكر.
- مقری، احمد بن محمد (۱۳۵۹ق). أزهار الرياض فی أخبار العیاض (به كوشش مصطفى سقا، ابراهيم ایباری و عبدالحفیظ شلبی؛ ج. ۲). مطبعة لجنه التالیف و الترجمة و النشر.
- مقریزی، احمد بن علی (۱۴۱۸ق). المواعظ و الاعتبار بذكر الخطط و الآثار (الخطط المقریزيه) (ج. ۱-۳). دار الكتب العلمية.
- مقریزی، احمد بن علی (۱۴۱۶ق). اتعاظ الحنفاء بأخبار الأئمة الفاطميين الخلفاء (به كوشش جمال الدين شیال و محمد حلمی احمد؛ ج. ۱ و ۳). لجنه احياء التراث الاسلامی.
- نعنعی، عبدالمجید (۱۹۸۶م). تاریخ الدولة الأموية فی الأندلس. دار النهضة العربية.
- یاقوت حموی (۱۹۹۵م). معجم البلدان. (ج. ۳-۵). دار صادر.
- یاقوت حموی (۱۹۸۶م). المشترك وضعاً و المختلف صقلاً. عالم الكتب.

References

- Anan, M. A. (1988). *Dawlat al-Islam fi al-Andalus: Al-'Asr al-Awwal, al-Qism al-Awwal: Min al-Fath ila Bidayat 'Ahd al-Nasir*. Maktabat al-Khanji. [In Arabic]
- Arnold, F. (2019). The evolution of Madīnat al-Zahrā' as capital city of the Umayyad Caliphate. *Madridar Mitteilungen*, 60, 308-337. <https://B2n.ir/he7674>
- Balawi, A. M. (n.d.). *Sirat Ahmad ibn Tulun* (M. Kurd Ali, Ed.). Maktabat al-Thaqafah al-Diniyyah. [In Arabic]
- Bursawi, M. A. (2026). *Awdah al-Masalik ila Ma'rifat al-Buldan wa al-Mamalik*. Dar al-Gharb al-Islami. [In Arabic]
- Dabbur, M. A. (2018). Al-dawr al-siyasi wa al-hadari li al-munyah al-Andalusiyah. In *Andalusiyat min Tarikh al-Firdaws al-*

- 1384). Markaz Dirasat al-Wahdah al-'Arabiyyah. [In Arabic]
- Hammām, M. (2001). *Al-Munyāt bi-al-Andalus. Majallat al-Tārīkh al-'Arabī*, 17, 185–204.
<https://ketabonline.com/ar/books/11778/read?part=1&page=6079&index=4697367> [In Arabic]
- Himyari, M. A. (1984). *Al-Rawd al-Mi'tar fi Khabar al-Aqtar*. Maktabat Lubnan Nashirun. [In Arabic]
- Ibn Bashkuwal, K. A. (1989). *Al-Silah* (I. al-Abyari, Ed., Vol. 1). Dar al-Kutub al-Misriyyah & Dar al-Kutub al-Lubnaniyyah. [In Arabic]
- Ibn Daqmaq, I. M. (1892). *Al-Intisar li Wasitat 'Iqd al-Amsar* (Vol. 2). Al-Matba'ah al-Amiriyyah al-Kubra. [In Arabic]
- Ibn Dallai, A. U. (1965). *Nusus 'an al-Andalus min Kitāb Tarsi' al-Akhbar wa Tanwi' al-Athar wa al-Bustan fi Ghara'ib al-Buldan wa al-Masalik ila Jami' al-Mamalik* (A. Ahwani, Ed.). Matba'at Ma'had al-Dirasat al-Islamiyyah. [In Arabic]
- Ibn Hayyan, H. K. (1965). *Al-Muqtabas fi Akhbar Bilad al-Andalus* (A. A. al-Hajji, Ed.). Dar al-Thaqafah. [In Arabic]
- Ibn Hayyan, H. K. (1979). *Al-Muqtabas* (B. Shalmita, Ed., Vol. 5). Al-Ma'had al-Isbani al-'Arabi li al-Thaqafah. [In Arabic]
- Ibn Hayyan, H. K. (1990). *Al-Muqtabas fi Tarikh al-Andalus* (I. al-'Arabi, Ed.). Manshurat Dar al-Afaq al-Jadidah. [In Arabic]
- Ibn Hayyan, H. K. (1995). *Al-Muqtabas min Anba' Ahl al-Andalus* (M. A. Makki, Ed.). Al-Majlis al-'Ala li al-Shu'un al-Islamiyyah. [In Arabic]
- Ibn Ji'an, M. Y. (1974). *Al-Tuhfah al-Saniyyah bi Asma' al-Bilad al-Misriyyah*. Maktabat al-Kulliyyat al-Azhariyyah. [In Arabic]
- Ibn Khaldun, A. M. (1987). *Tarikh Ibn Khaldun* (K. Shahadah, Ed., Vol. 4). Dar al-Fikr. [In Arabic]
- Ibn Khaqan, F. M. (1988). *Qala'id al-'Iqyan wa Mahasin al-A'yan* (H. Y. Kharyush, Ed.). Maktabat al-Manar. [In Arabic]
- Ibn Manzur, M. M. (1993). *Lisan al-'Arab* (Vol. 15). Dar Sadir. [In Arabic]
- Ibn Qutiyyah, M. U. (1989). *Tarikh Iftitah al-Andalus* (I. al-Abyari, Ed.). Dar al-Kitab al-Misri & Dar al-Kitab al-Lubnani. [In Arabic]
- Ibn Sa'id al-Maghribi, A. M. (n.d.). *Al-Maghrib fi Hula al-Maghrib* (Vol. 2). Dar al-Ma'arif. [In Arabic]
- Ibn 'Idhari, A. M. (1980). *Al-Bayan al-Mughrib fi Akhbar al-Andalus wa al-Maghrib* (Vol. 2). Dar al-Thaqafah. [In Arabic]
- Idrisi, M. M. (1988). *Nuzhat al-Mushtaq fi Ikhtiraq al-Afaq* (Vol. 2). 'Alam al-Kutub. [In Arabic]
- 'Izzi, N. I. (1977). *Qasr al-Zahra' fi al-Andalus*. Wizarat al-I'lam. [In Arabic]
- Maqqari, A. M. (1939). *Azhar al-Riyad fi Akhbar al-'Iyad* (M. al-Saqqa, I. al-Abyari, & A. Shalabi, Eds., Vol. 2). Matba'at Lajnat al-Ta'lif wa al-Tarjamah wa al-Nashr. [In Arabic]
- Maqqari, A. M. (1998). *Nafh al-Tib min Ghushn al-Andalus al-Ratib* (Vol. 2). Dar al-Fikr. [In Arabic]
- Maqdisi, M. A. (n.d.). *Ahsan al-Taqaqim fi Ma'rifat al-Aqalim*. Dar Sadir. [In Arabic]
- Maqrizi, A. A. (1995). *Itti'az al-Hunafa' bi Akhbar al-'A'immah al-Fatimiyyin al-Khulafa'* (J. al-Din al-Shayyal & M. H. Ahmad, Eds., Vols. 1 & 3). Lajnat Ihya' al-Turath al-Islami. [In Arabic]
- Maqrizi, A. A. (1997). *Al-Mawa'iz wa al-I'tibar bi Dhikr al-Khitat wa al-Athar* (Vols. 1–3). Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah. [In Arabic]
- Na'na'i, A. M. (1986). *Tarikh al-Dawlah al-Umawiyyah fi al-Andalus*. Dar al-Nahdah al-'Arabiyyah. [In Arabic]
- Rawi, I. H. A. (2011). Muniyyat (Muna) al-Andalus. *Al-Turath al-'Ilmi al-'Arabi*, 4, 133–160.
<https://search.mandumah.com/Record/453479> [In Arabic]
- Taghribirdi, Y. T. (1972). *Al-Nujum al-Zahirah fi Muluk Misr wa al-Qahirah* (Vol. 1). Al-Mu'assasah al-Misriyyah al-'Ammah. [In Arabic]
- Yaqut al-Hamawi. (1986). *Al-Mushtarak Wada'an wa al-Mukhtalif Suqa'an*. 'Alam al-Kutub. [In Arabic]
- Yaqut al-Hamawi. (1995). *Mu'jam al-Buldan* (Vols. 4–5). Dar Sadir. [In Arabic]